

Essay

Wie is de Baas? Over ruimte geven en ruimte nemen in de stedelijke vernieuwing

Ton van der Pennen

**150 JAAR
WIBAUT**
150JAARWIBAUT.NL

debalie

Essay

Wie is de Baas? Over ruimte geven en ruimte nemen in de stedelijke vernieuwing

Ton van der Pennen.¹

Introductie

Stedelijke vernieuwing is mensenwerk, het brengt mensen bijeen die bepaalde kwaliteiten hebben, die een bepaald belang hebben om te interveniëren in het beleidsproces. Die een belang inbrengen van de partijen, die deelnemen aan het vernieuwingsproces, met de daarbij behorende machtsmiddelen. Wie is de baas? Of wel: welke ruimte genomen wordt en welke ruimte wordt gegeven? Dit is het thema dat in dit essay wordt uitgewerkt. 'Ruimte nemen' in de letterlijke betekenis, en wel het vernieuwen en inrichten van de gebouwde omgeving en in de bestuurlijke betekenis, van het nemen van beslissingsmacht in de besluitvorming. Bij 'ruimte geven' gaat het om het toelaten en het afstaan van beslissingsmacht en om tegendraadse discoursen toe te laten. Ook het dienstbaar stellen van professionaliteit en deskundigheid en in het faciliteren van ideeën, wensen van andere betrokken partijen. Professionele bescheidenheid past dan. In het bijzonder gaat het bij het 'ruimte geven' om bewonersinitiatieven. Een planningspraktijk die dan 'bottom-up' wordt genoemd.

Het kleine schaakbord²

In een historische schets van stedelijke vernieuwing is te zien dat vanaf 1995 beleidsmatig een belangrijke rol toebedeeld wordt aan bewoners in de stedelijke vernieuwing (Van der Pennen, 2004). Bestuurders zoeken naar nieuwe strategieën om 'ingedutte' participatievormen te vervangen door vormen van actief burgerschap. Onder de vlag van interactieve beleidsvoering wordt op een eigentijdse manier gezocht naar nieuwe institutionele bindingen met bewoners en andere belanghebbende partijen aan de stedelijke vernieuwing. Kenmerkend voor interactieve

---

¹ Senior wetenschappelijk onderzoeker TU Delft – Onderzoeksinstituut OTB

² Bijdendijk is directeur van de grote woningcorporatie Stadgenoot uit Amsterdam. De uitvoering van zijn taak stelt hij voor als schaken op twee borden. Het bord van de grote schaal van investeringen in de wijk of de buurt én het bord van de kleine schaal, dichtbij de burgers, de mensen die wonen of werken in die wijk of buurt. Zie: Bijdendijk, 2009.

beleidsvoering is actieve betrokkenheid van burgers, maatschappelijke organisaties en bedrijven bij de formulering en aanpak van problemen, 'uitdagingen' nu genoemd, in de directe woon- en leefomgeving. Inmiddels wordt over wijkvernieuwing gesproken, een vergaande integrale vorm van stedelijke vernieuwing. Deze breed gedragen beleidsinterventie omvat zowel fysieke ingrepen in het woningbestand en woonomgeving als sociale, culturele en economische maatregelen en activiteiten. Kwetsbare situaties moeten worden omgebogen zodat bewoners meer kansen krijgen om maatschappelijk te integreren of zelf te stijgen. In meer traditionele vormen van participatie stelt de gemeente burgers en andere partijen in staat hun mening te geven, bij interactieve beleidsvoering vindt het omgekeerde plaats. Een wijkvernieuwingsplan ontwikkelt zich als een gemeenschappelijk product van bewoners, verenigingen, maatschappelijke instellingen, gemeentelijke diensten en bedrijven, zo is althans de intentie.

Zoektocht naar het alledaagse

De vraag van de beleidsmakers aan bewoners om zich actief op te stellen voor de buurt wordt doorgaans gezien als beleid van 'onderaf'. De contexten waarin dergelijke participatieprojecten plaatsvinden zorgt er ideaal gesproken voor dat gemeenteambtenaren, woningcorporatiemedewerkers en andere professioneel betrokkenen zich rond een concreet initiatief organiseren, waarbinnen bewoners de benodigde ruimte krijgen om eigen ideeën aan te dragen en uit te werken. Het is echter niet zo dat bewoners spontaan aan tafel bij de beleidsmakers aanschuiven. Er vindt als het ware een zoektocht plaats naar het 'alledaagse'. Dit kan worden uitgelegd als een zoektocht van professionals (architecten, stedenbouwers, planners) naar een nieuwe vorm van engagement die van bewoners wordt gevraagd.

De aandacht voor het 'alledaagse' kan als kritiek worden gezien op de professionele praktijk vanwege de afstand die is ontstaan tussen beide, tussen de geleefde en de geplande ruimte. De stedelijke planning kampt met wat een 'etnografische leemte' genoemd kan worden: een afstandelijke en objectiverende benadering van de stedelijke omgeving waarin 'gewone mensen' ontbreken of slechts figureren als passieve deelnemers aan door hogerhand geleide stedelijke processen. Met de zoektocht naar het 'alledaagse' is er als het ware een inhaalslag te zien om wat genoemd kan worden het heroveren van het 'menselijke element' in het beleidsproces. Het 'alledaagse' kan worden begrepen als het geen in de woon- en leef sfeer ligt, maar zich onttrekt aan de geïnstitutionaliseerde planningskaders en vooral onderzocht kan worden via de plek en ervaring. Met de term 'alledaags' wordt gewezen op de basale en minder tastbare of in het oog springende manieren waarop mensen een omgeving zien en gebruiken, die aan dominante lezingen van de stedelijke ruimte ontsnappen. De aandacht voor alledaagsheid tekent volgens Reinders (2006) een manier van kijken en denken die een fijnmaziger inzicht wil

bieden in de manier waarop mensen een stedelijke ruimte inrichten en bewonen, zich deze toe-eigenen, omvormen en van betekenis voorzien.

Deze zoektocht naar het alledaagse is in de hele publieke sector op gang aan het komen. Daarbij wordt het front verplaatst van het kantoor, van de spreekkamer, van het loket naar de leefwereld van mensen, dat tegelijkertijd als kennisbron en als operatietafel gaat dienen. Dat levert, als het goed is, andere kennis, andere bestuurlijke oriëntaties en interventies, andere professionals, andere instituties op. En uiteindelijk ook een taal waarin bewoners niet meer louter als pseudo-concrete abstracties verschijnen, maar óók als levende wezens. Een taal die niet alleen spreekt over problemen, maar over mogelijkheden en kansen. Een prachttal. Waarin je kunt wonen, waarmee je kunt handelen, zo stelt Van der Lans (2007).

Nog geen alledaagse vanzelfsprekendheid

Bewonersparticipatie is geen onomstreden kwestie. Ondanks de belofte van kwaliteitsverbetering en draagvlakvergroting staan bestuurders en beleidsvoerders niet altijd even positief tegenover interactieve participatie. Vanuit zowel (semi-)overheden als vanuit marktpartijen, wordt ervaren dat het betrekken van bewonersorganisaties gelijk staat aan meer overlegpartijen en dus meer discussie, compromissen en vertraging. Dat geldt zeker voor besluitvormingsprocessen (bestuurlijke binding die wordt gevraagd).

Want de ruimte die beleidsmatig wordt gegeven en door actieve burgers wordt ingevuld, is vooral in de sociale programmering (buurtbinding). Activiteiten en projecten voor leefbaarheid en sociale opbouw en de bewonersverhoudingen worden door actieve bewoners opgezet en uitgevoerd (Oude Vrielink en Van de Wijdeven, 2008). Deze initiatieven worden gefaciliteerd door gemeenten en corporaties (Hulst e.a., 2008). Echter bij bestuurlijke binding of –engagement doet een kentering voor in de professionele coalities, een kentering tussen de professionals en het actieve bewonerskader. In dit domein wordt duidelijk dat bewonersparticipatie geen ‘vanzelfsprekende’ werkelijkheid is.

De motieven van professionals om de rol van bewoners in het beleidsproces te beperken zijn divers. Zo zouden, volgens professionals, bewoners over onvoldoende professionele kennis beschikken en moeite hebben met de lange tijdsduur van de projecten. Ook menen professionals dat bewoners onvoldoende openstaan voor vernieuwende ideeën, waardoor ze vooruitgang tegenhouden. Bewoners zouden verder individuele en collectieve belangen onvoldoende kunnen afwegen en geen afspiegeling vormen van de grotere groep waarop het beleid van de professionals zich richt.

Critici menen echter dat professionals dergelijke argumenten alleen maar gebruiken om hun machtspositie te handhaven. Bestuurders en politici willen dikwijls zelf beslissingen nemen en ambtenaren nemen graag zelf het voortouw in de uitvoering van besluiten (Edelenbosch, et al,

2005). Het is al ingewikkeld genoeg om met betrokken professionele partijen tot overeenstemming te komen en het is niet uitdagend om dergelijk vaak moeizaam verkregen werkbare compromissen opnieuw ter discussie te stellen. Bewoners mogen dan hoogstens meepraten over relatief onbelangrijke zaken. Als bewoner zou je hierdoor niet alleen overvallen kunnen voelen ('waar zijn zij mee bezig met onze buurt?'), maar zou je ook het gevoel kunnen krijgen dat je slechts betrokken wordt om plannen te legitimeren die eigenlijk al vaststaan. Dit leidt niet tot meer bestuurlijke binding, maar benadrukt juist de tegenstellingen met de professionals. Er ontstaat dan een 'wij-zij' perspectief: de planontwikkeling is iets van 'anderen', die slechts spreekbuis zijn van anonieme instituties en geen enkele affiniteit hebben met hoe het er in het dagelijks leven aan toegaat.

Intermezzo 1: Een klassiek drama:

De bewonersorganisatie van de Gildebuurt in Eindhoven hebben zich gedurende een aantal jaren gemanifesteerd om 'het prettig wonen' in hun buurt te vergroten; hebben dus aan de oproep gehoor gegeven om zich actief in te zetten voor hun buurt (Bosch & Van der Pennen, 2009).

Aan hun dagelijkse leefruimte wordt nu een andere invulling gegeven van sloop en nieuwbouw, zo heeft de woningcorporatie besloten. Met het inmiddels klassiek geformuleerde argument wordt dit besluit onderbouwd, namelijk dat de woningen op langer termijn niet meer voldoen aan de eisen die de markt stelt. Een stad is niet gebaat met een ressort van kleine en goedkope woningen, die bewoners vasthouden en aantrekken, die weinig inkomen hebben, werkloos zijn, of een werkzaam leven achter de rug hebben. Van een andere doelgroep met een andere maatschappelijke positie wordt meer toekomst verwacht; consumenten met een wat hogere opleiding, met een arbeidssituatie en meer in gezinssituaties verkerend. Van hen wordt verondersteld dat zij zich meer en anders betrokken voelen bij de buurt.

De genoemde bewonersorganisatie uit de Gildebuurt vragen zich ook af wat hun strategische opstelling moet zijn in de wijkvernieuwing. Deze vraag stellen ze expliciet in een film die door hun voorzitter is opgenomen. In de film zitten bewoners met elkaar op een plantsoentje in de Gildebuurt op een zonnige zondagmiddag en de camera draait van de een naar de ander. Het plantsoentje zelf is het resultaat van de inspanningen van deze bewoners. “Als die plannen van nieuwbouw waarheid worden, dan breekt het de dingen die wij opgebouwd hebben. Het zijn dingen die ik niet terug zie keren”. “Het is niet zomaar dat wij een gemeenschap zijn gaan vormen. We hebben een geschiedenis doorgemaakt, met allerlei narigheid”. De buurt was onveilig in hun beleving. “Waarom heb ik zo fantastisch naar mijn zin? Omdat het een oud huisje is, geen nieuw huisje, dat is voor mij heel belangrijk. Want dat huisje en die tuin, dat voelt als een lekkere jas, die je graag aandoet (..) Ik zou daar pijn van krijgen als ik daar afstand van zou moeten doen. Ik ben ook bang voor veranderingen, denk ik. Ik wil gewoon niet graag dat oude jasje wegdoen, ik wil niet graag een nieuwe jas aan”. Een andere bewoner vult aan: “Als ik denk dat ik hier uit moet, dan begint er nu al liefdesverdriet te komen. Om iets nieuws op te bouwen?”

Dat zie ik mezelf zo een twee drie niet meer doen". "Hier ga ik hier oud worden, hier blijf ik, hier ga ik dood". " Ja, kijk naar Mevrouw Vieveen, die kon hier blijven wonen. Dit had ze niet gekund in een nieuwe wijk waar nog niets is opgebouwd? De woningbouw' heeft een beslissing genomen, waar we verder nog iets aan kunnen doen?"

Schaken op het grote bord

Een paradox

Het lijkt paradoxaal, maar bewonersparticipatie is wel een 'institutionele vanzelfsprekendheid', maar nog geen dagelijkse vanzelfsprekendheid. De inhoud van de stedelijke vernieuwing wordt namelijk voor een groot deel nog steeds bepaald door de overeenkomsten die gemeenten, corporaties, marktpartijen en non-profitinstellingen met elkaar maken. De stedelijke agenda wordt primair niet door de behoeften van de buurtbevolking bepaald, maar een bovenlokale agenda voor de stedelijke ontwikkeling. Inspraak door buurtbewoners wordt serieus aandacht en ruimte gegeven, maar dan op het moment dat de eigenlijke beslissingen al genomen zijn.

Bewoners begrijpen vaak moeilijk waar besluiten vandaan komen, waarom zij pas daarna bij het proces worden betrokken en wat hun rol precies inhoudt. De plannen die hen worden voorgelegd komen immers niet uit hun koker, maar uit die van de professionals..

Er valt wat betreft de daadwerkelijke invloed op het beleidsproces nog veel winst te behalen. Het op tijd bepalen van de status (de mate van beïnvloeding) van het interactieve proces is belangrijk. Antwoord wordt daarmee gegeven op de vraag hoe zwaar een interactief proces en haar uitkomsten wegen voor de formele besluitvorming. Wanneer nagelaten wordt de status van het interactieve proces te duiden, blijft gedurende het hele interactieve proces onhelder welke invloed participanten hebben op de vorming van de inhoud van beleid. Met verschillende verwachtingen vindt de communicatie plaats en deze onhelderheid kan de relaties in het samenwerkingsverband ontwrichten. Het vroegtijdig uitspreken van de status van het interactieve proces voorkomt dat participanten verkeerde en vaak te hoge verwachtingen gaan koesteren en gefrustreerd raken (Vgl. Kruythoff & Van der Pennen, 2006).

Er zijn dus hobbels op de weg van de bewonersparticipatie wat betreft vertrouwen en status, waardoor een actieve bewoner er in de praktijk vaak niet zeker van kan zijn of en wanneer zijn stem in de besluitvorming over de buurt, gehoord wordt. De gevoelens van teleurstelling en verontwaardiging vormen een belangrijke reden waarom bewoners niet (meer) participeren en ook niet meer willen participeren in toekomstige planningsprocessen. Dit kan zelfs zover gaan dat het moeizaam verkregen vertrouwen omslaat in wantrouwen. Bewoners kunnen zich dan tegen de betreffende gemeente of woningcorporatie keren en zullen proberen om deze op allerlei manieren tegen te werken.

Intermezzo 2: Een tegendraadse discours

Uit een verkenning door ons uitgevoerd in de Haagse Transvaalwijk (Reinders & Van der Pennen, 2009) zijn twee verhalen te lichten die deels met elkaar verweven zijn, maar zich deels ook relatief autonoom manifesteren.³ Het eerste verhaal gaat over de formele beleidspraktijk van stedelijke vernieuwing. Voor corporatie en gemeente is de fysieke vernieuwing van Transvaal het uitgangspunt, zoals opgesteld in het Masterplan, waarbij effecten voor een veranderende bevolkingsamenstelling verwacht worden. Het doorbreken van een oud woningbestand en het vervangen door koopwoningen moet dat streven naar meer differentiatie in de bewonersopbouw bewerkstelligen. In het tweede verhaal, dat van OpTrek, een project van kunstenaars/bewoners tekent zich een discours af dat tegendraads is aan de officiële planning van de wijk.

De sloop van woningen zorgde in Transvaal voor leegstand, maar daar is opvallend creatief mee omgesprongen: van schilderswedstrijden tot tijdelijke hotelruimte. Een groot deel van deze projecten werd vanaf 2002 geïnitieerd en georganiseerd door Optrek. Binnen dit project werden multidisciplinaire kunstenaars uit binnen- en buitenland uitgenodigd. Zij konden gebruikmaken van een tijdelijk gastatelier in de wijk en zo, in direct contact met de buurt, hun ideeën ontwikkelen en uitvoeren. Het projectbureau beheert geen eigen expositieruimte. De projecten vinden voornamelijk in de publieke ruimte plaats. Het mobiele projectbureau is gevestigd in een woning die door de bewoners is verlaten. Wanneer het pand wordt afgebroken beweegt OpTrek mee met de afbraak en gaat daarom regelmatig verhuizen.

De kunstprojecten die OpTrek initieerde exploreren de leemtes van een wijk, ruimtes die ooit vol van stedelijk leven waren maar als gevolg van sloop stil zijn komen te liggen. Dergelijke leemtes zijn plekken waar alle sporen van geschiedenis zijn verdwenen en die wachten op een nieuwe invulling. Het verdwijnen van persoonlijke verhalen en herinneringen is een pijnlijk proces maar kan ook weer plek bieden voor nieuwe verhalen en nieuwe geschiedenissen.

OpTrek nestelde zich in Transvaal om binnen het professionele speelveld van stedelijke vernieuwing een vrijplaats te creëren (Hafmann, J., 2006) De kunstenaars in Transvaal hebben zich een eigenzinnige positie toegeëigend en gekregen in het samenwerkingsverband bij de wijkvernieuwing. Diesfeldt (2005) stelt dat de rol van een kunstenaar in principe niet geïnstitutionaliseerd is en dus vrijer. Kunstenaars zijn volgens haar flexibel. Zij kunnen in

---

³ Vanuit wisselende perspectieven – die van de genoemde twee kunstenaars/bewoners, een gemeenteambtenaar, een rayonmanager van de corporatie en een stedenbouwkundige – hebben we achterhaald met welke drijfveren kunstprojecten in de wijkvernieuwing worden ingezet en beoordeeld. Met vragen als: Hoe verhoudt dergelijke kunst zich tot het professionele verband van corporaties, lokale overheid, en ontwikkelaars? Hoe hebben kunstenaars beslag gelegd op de ruimte van een wijk? Op welke manier weten kunstenaars binnen het politieke proces van wijktransformatie hun autonomie en bewegingsvrijheid te behouden? Terug te voeren tot de vraagstelling in hoeverre ruimte wordt genomen door actieve burgers en ruimte wordt gegeven door het professionele netwerk in het vernieuwingsproces.

verschillende fasen van een proces van rol veranderen, maar vertalen hun bevindingen en idealen ook in een kunstvorm. De kunstenaar wordt bovendien gedreven door persoonlijke vragen en interesses en is daarom volgens Diesfeldt in staat een eigen kader te creëren waarbinnen wordt gewerkt.

De mogelijkheid om vanuit grote hoogte naar beneden te kunnen kijken biedt oude en nieuwe bewoners de kans om de wijk vanuit een ander perspectief te ontdekken" aldus de kunstenaar. Zijn bijzondere kijk op de openbare ruimte krijgt in Transvaal een eigen lading. Tijdens de fase van grootschalige afbraak en sociale veranderingen schept hij met het project MOONRIDER een eigen ruimte die door de letterlijke afstand naar beneden de kans biedt voor reflectie. Een plek waarin zowel vooruit als teruggekeken kan worden.

Tussen het lineaire verhaal over eindbeelden en structuurplannen en het alternatieve verhaal over overgangen, leemtes en vrijplaatsen bestaat een spanningsrelatie. De opgave in de formele coalitie van professionals is om ordening aan te brengen in de diversiteit van opeenvolgende plannen en daarmee het ongewisse uit te bannen. Architectuur en stedenbouw zijn robuust en voor de lange termijn en passen moeilijk in het idioom van tijdelijkheid dat OpTrek entameerde. Stedenbouw en architectuur gaan in de optiek van de professionals over harde stenen die langer blijven staan. Kunst is voor hen een 'leuke' toevoeging in het proces van vernieuwing. De kunstprojecten die OpTrek lanceerde zijn door de dominante (discours)coalitie mogelijk gemaakt maar vooral gedoogd. De vertegenwoordigers van de corporatie en gemeente die wij spraken, zagen kunst als dienend voor de beeldvorming naar buiten toe, maar hebben hun verhaal geen andere richting in doen slaan. Beleid en planning richten zich op een in tijd en ruimte gefaseerde en geprogrammeerde bouwopgave, die slechts bijgesteld wordt in het geval van een veranderend economisch tij of gewijzigde woningmarktsituatie. Een alternatieve planningsstrategie is simpelweg niet 'in Frage'.

Efficiency en democratie

In het besluitvormingsproces hebben we te maken met de spanningsrelatie tussen efficiency en democratie. Deze waarden verhouden zich niet vanzelfsprekend met het streven om bewoners ruimte te geven in het besluitvormingsproces en ze daarin een verregaande stem in

het kapittel te geven. Zowel nationaal als internationaal onderzoek laat zien dat de balans veelal doorslaat naar de efficiency kant en dat het effect van bewonersinvloed vaak relatief onbelangrijke zaken betreffen. "This is probably true across the world and not just in the UK", zegt Jonathan Davies die in 2006 een grootschalig onderzoek afsloot naar bewonersinvloed. Het, weliswaar geringe, Nederlandse onderzoek naar besluitvorming geeft hem gelijk.

Uitermark (2008) zoekt naar een verklaring van wat hij noemt het democratische tekort; de ondergeschikte rol die bewoners hebben in de uiteindelijke besluitvorming over de inrichting van de ruimte. Het regiem van de marktwerking en de bureaucratie ziet hij als oorzaak hiervan. In de marktverhoudingen is een bewoner een consument en zijn invloed is inherent aan zijn besteedbaar inkomen, daar ligt dan ook zijn invloedssfeer. Het logische gevolg is dat " (...) de ideologie en het instrument van consumentenvrijheid weinig kan betekenen voor bewoners met weinig economisch kapitaal en dus voor het merendeel van de huidige en toekomstige bewoners van herstructureringswijken" (Uitermark, 2008, 180).

Ter afsluiting van dit essay wordt de metafoor van de schaakborden teruggehaald. Aan het kleine schaakbord is de bewoner meer en meer een gelijkwaardige speler geworden. Veel ruimte (en financiën) worden aan bewoners gegeven als de leefbaarheid aan de orde is. Bij het grote schaakbord is de bewoner nog steeds toeschouwer in de zaal, kijkend naar het grootscherm waar de grootmeesters ingrijpende plannen voor de stedelijke vernieuwing presenteren.

Literatuur

Bosch, E., T. v.d. Pennen (2009). 'Een alledaagse doener in de Gildebuurt'. In: Mo-Samenlevingsopbouw, herfst, pp. 4-9.

Bovens, M. (2005). "Mijn kunst is gemeenschapskunst." In: Tijdschrift Binnenlands Bestuur, WK 36, d.d. 9 sept.

Bijddendijk, F. (2009). Corporaties: wat moeten we er mee ? Amsterdam: Stadgenoot.

Davies, J. (2006). 'Local governance and the dialectics of hierarchy, market and network' In: Policy Studies, 26, 3&4, p.p. 311-335.

Diesfeldt, Carlijn (2005). "Kunstenaars in stedelijke ontwikkelingsgebieden, waar zijn ze aan begonnen?: over de toepasbaarheid van kennis en ervaringen van kunstenaars die werkzaam zijn in stadsvernieuwingsprojecten." Paper gepresenteerd tijdens het symposium 'Kunstenaar in de stedelijke vernieuwing: schoothond of pitbull?' Den Haag, 19 en 20 november.

Edelenbosch, J., H. Klaassen, J. Schaap (2005). Burgerparticipatie zonder verantwoordelijkheid. Rotterdam: Erasmus Universiteit / Centre for Local Democracy and Public Management.

Haffmans, J. (2006). "Vrijplaats: hangplek voor vrije gedachten." In: Filosofie in bedrijf, 17, 2.

Hulst, M.J. van, T.M.F. van de Wijdeven, N. Karsten, F. Hendriks (2008). Aandacht voor bewonersparticipatie. Een onderzoek naar de bevordering van bewonersbetrokkenheid bij de totstandkoming van de wijkactieplannen voor aandachtswijken. Tilburg: Universiteit Tilburg, Tilburgse school voor Politiek en Bestuur.

Kruythoff, H., T. van der Pennen (2006). Samenwerken aan wonen. Delft: Dup Satellite.

Lans, J.v.d. (2007). "Van probleetaal naar prachttaal." In: Aedes Compact, 32. pp. 14-18. Hilversum: Aedes

Oude Vrielink, M., T. v.d. Wijdeven (2008). "Bewonersinitiatieven: een prachtkans voor wijken?" In: Bestuurswetenschappen, 3, pp. 66-83.

Pennen, T.v.d. P. (2004). Herstructurering in een historisch perspectief. Delft/Utrecht: TU Delft/NIZW.

Pennen, T. v.d., E. v. Marissing (2008). 'Bewonersparticipatie: onvoorspelbaar maar ook onmisbaar' In: A. Ouwehand, et al (red.). Van wijken weten. Beleid en praktijk in de stedelijke vernieuwing. Amsterdam: IOS Press. pp. 192-203.

Reinders, L., T.v.d.Pennen. (2009). "Op trek in Transvaal. Publieke kunst en de leemtes in het stedelijk weefsel " In: Lindemann, S., J. Schutte (red.) OpTrek in Transvaal over de rol van publieke kunst in de stedelijke ontwikkeling. Interventies en onderzoek. Haarlem: Trancity.(verschijnt in het najaar 2009).

Spijkerman, S. (2004). "De kunstenaar als urban curator: over sociaal geëngageerde kunstprojecten in naoorlogse en oude stadswijken." In: V. Hekking, S. Lindemann, A. Meier (red.), *Is een huis nog een huis als er niemand meer woont? Kunstenaars verkennen stedelijke transformatieprocessen*, pp. 38-50. Episode Publishers.

Uitermark, J. (2008). "Bewonersparticipatie in de stedelijke vernieuwing. Macht en techniek". In: J.Berg, M.Schoonderbeek, J.Zonneveld (red.) Huizen in transformatie. Interventies in Europese Gentrification. Rotterdam: NAI.Uitgevers. pp. 178-191.